МОГИЛНИТЕ НЕКРОПОЛИ В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

ГЕОРГИ НЕХРИЗОВ

ПЪРВИ МЕЖДУНАРОДЕН СИМПОЗИУМ "СЕВТОПОЛИС"
"НАДГРОБНИТЕ МОГИЛИ В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА"
Казанлък, 4 - 8 юни 1993 г.

Надгробната могила е най-трайния и най-характерния елемент в тракийската погребална практика [1]. Разпространението на могилните некрополи в обитаваните от траките земи обаче не е равномерно [2]. Красноречив пример за това е Източнородопската област - един естествено обособен ареал със специфични културни характеристики.

Статистическият анализ на регистрираните и проучените досега могилни некрополи в Източните Родопи дава основания да се очертаят приблизителните граници на три района, отличаващи се по степента на наситеност с надгробни могили и хронологическите рамки на използването им. /Обр. 1/

Първият район обхваща северните и източните части на Източнородопската област. За разлика от Западните Родопи, чиито северни склонове се спускат стръмно към Горнотракийската низина, източните дялове на планината се разстилат на север в ниски ридове, достигайки почти до р. Марица. Този район, известен под обединяващото название Хасковска хълмиста област, представлява силно нахълмено предпланинско стъпало с наклон на изток. Тук продълговатите плоски ридове се редуват с широки плодородни долини [3]. Подобна е географската характеристика и на най-източните части на планината.

В граничещите с долината на р. Марица северни и източни дялове на Източнородопския масив, тракийската култура се развива в синхрон и под влиянието на тази в равнината, като същевременно притежава специфики, характерни за планинските райони. Не е извършена пълна регистрация на надгробните могили на цялата територия, но досегашните наблюдения в части от нея дават основания да се твърди, че степента на наситеност с могили не е по-ниска от тази в долината на Марица [4].

Като правило в този район могилите са издигани върху позитивни форми на релефа. Групирани са в некрополи най-често от 2 до 5 могили, по-рядко от повече /с. Корен, с. Кралево/. Срещат се и единични могили, някои от които с впечатляващи размери /с. Мезек, с. Орлово, гр. Хасково, с. Свирачи/. Могилите са натрупвани предимно от пръст, взета от близката околност, в някои случаи материала за насипа е донасян от друго място /с. Жълти бряг / / Обр. 2/. Ненарушените могилни насипи обикновено имат форма на част от сфера, повече или по-малко разлата. Тук липсват „острите" могили с почти триъгълен силует. Средните размери на могилите варират в рамките на - височина от 2 до 5 м и диаметър при основата от 20 до 35 м. Срещат се и некрополи от по-малки, натрупани от камъни и пръст, могили /Любеново, Кралево/. Регистрирани са няколко случая на издигнати върху по-ранно селище могили /с. Орлово, с. Книжовник [5], с. Ризия [6]/.

Броят на проучените надгробни могили в северната и източната периферия на Източните Родопи може да се определи като незначителен спрямо броя на известните. Чрез археологически разкопки са изследвани общо 25, от които 15 при с. Мезек, проучени в началото на 30-те години на нашия век от Б. Филов и Ив. Велков [7].

Натрупването на най-ранните могили в тези части на Родопите е свързано с изграждането на долмени в началото на ранножелязната епоха. Известни са няколко групи долмени около селата Любеново, Остър камък и Бисер в най-североизточните части на Родопите [8]. Те са от типа на сакарските долмени и появата им на десния бряг на р. Марица е вероятно в резултат на културна дифузия.

Материали от втория период на РЖЕ са открити в една от проучените могли при с. Мезек [9], както и в един разрушен гроб в периферията на могилата „Кабиюк" при с. Любеново [10]. Най-голям е броят на разкопаните могили с изяснена хронология, отнасящи се към периода V - IV в. пр. Хр. -12 /от тях девет при с. Мезек [11], една при с. Вълче поле [12], една при с. Татарево [13], и една при с. Любеново - Калето [14]. В V в. пр. Хр. са датирани и находките от разрушени могили при селата Долно Ботево [15] и Болярово [16]. В този период и тук, както в долината на р. Марица, започва изграждането на монументални подмогилни гробни съоръжения. В този район е разкрита една от най-представителните тракийски царски гробници - тази в могилата Мал тепе при с. Мезек. Гробниците при с. Татарево, в могила №1 при с. Мезек, в м. „Курт кале" при с. Вълче поле, тази при Елафохори [17] и зидания гроб при с. Войводово [18] подсказват

за типологическото разнообразие и богатство на тракийската гробнична архитектура.

Проучените могили от римската епоха в северните и източни предпланини на Източните Родопи са 6 /Мезек - Дядополихроновата могила [19], Хасково [20], Ивайловград [21], Стамболово - две могили [22], Кралево [23]. В тях не са открити представителни гробни съоръжения, а погребалният инвентар се състои предимно от глинени съдове, оръжия и накити. В близост до могила I при с, Стамболово е намерена колесница, украсена с ажурни апликации и статуетки [24]. За разлика от предходните периоди, когато се прилагат и двата основни погребални обряда, през римската епоха господстващ ритуал е трупоизгарянето.

Въпреки ниското равнище на проученост на тракийските погребални обичаи има достатъчно основания да се твърди, че в северните и източните части на Източните Родопи подмогилното погребване е основната погребална практика на тракийското население през цялото I хилядолетие пр. Хр. и през римската епоха.

Централната част на Източните Родопи, включваща водосбора на р. Арда по средното й течение, се характеризира със силно денудираната си скална основа, слаба почва и растителна покривка и обширни оголени склонове. Почти лишените от растителност ниски ридове са отделени от дълбоки проломи и стръмни сипеи. Този релеф е орографски обусловен от леко разрушимите наслаги, утаени през палеогена, от вулканични туфи и туфити, както и от слабото им епейрогенно издигане през неогена [25].

Тази територия е зоната на разпространение на изсечените в скалите паметници, които са основните погребални съоръжения на траките през ранножелязната епоха [26]. Нейните граници не са географски обособени, а се очертават от регистрираните скални мегалитни паметници - скалните гробници и гробове и групите от скални ниши /Обр. 3 и 4/. Най-общо територията на тази зона достига на север до билото на рида Горага, обхваща на северозапад ридовете Драгойна и Мечковец, на запад включва рида Каракулас, както и районите на градовете Ардино и Джебел. Южната граница преминава по линията: с. Бенковски - с. Подкова - гр. Крумовград - с. Белополци - с. Сеноклас - с. Вълче поле /Обр. 1/.

В така очертания район надгробните могили се срещат рядко. Досега са регистрирани 18 могилни некропола и 20

самостоятелни надгробни могили - общо 112 могили. Те са неравномерно разположени в тази територия - концентрирани са предимно в периферията й, както и около няколко по-значителни антични селища /с.Пчеларово, гр. Кърджали, гр. Маджарово/. Този брой на запазените досега известни могили определя твърде ниска наситеност - приблизително 0,04 могили на кв. км в зоната на разпространение на скалните мегалитни паметници в Източните Родопи в сравнение с приетата за средна за територията на страната - 0,2 могили на кв. км [27].

Надгробните могили в този район са издигнати обикновено на билата на невисоки възвишения или ридове. Натрупани са от примесена с камъни пръст и имат средни размери, като се срещат както некрополи от малки могили /с. Горно поле, с. Боровица, с. Петелово/, така и единични могили /с. Луличка, гр. Кърджали - кв. Веселчани. Некрополите са съставени от 2 до 5 могили, изключение са тези при с. Пчеларово [28] и с. Вишеград [29], състоящи се от по над 20 могили.

Чрез археологически разкопки са проучени общо 32 от известните могили в тази зона. От разкопаните могили най-ранна е тази от землището на гр. Маджарово. В нея е открита зидана гробница и периферни гробове от края на IV - началото на III в. пр. Хр. [30] Наскоро в съседната могила от същия некропол иманяри са разкрили гробница, която по начин на градеж и конструктивни особености е твърде сходна с първата [31].

През лятото на 1992 г. при с. Боровица в полуразрушена могила с каменен насип се откри отчасти запазена гробница с кръгъл план, градена от плочести камъни [32] /Обр. 5/, която типологически и по строителна техника напомня гробниците от с. Равногор [33] и с. Брестовица [34]. Откритите материали говорят за неколкократно използване на паметника, чието изграждане може да се отнесе към края на III или началото на II в. пр. Хр. В близост бе проучена малка могила - кенотаф, находките от насипа на която най-общо се датират в късната желязна епоха /Обр. 6/.

Към късната желязна епоха принадлежи и керамичния материал, произхождащ от насипите на разкопани от иманяри малки могили при с. Ходжевци и с. Маджари [35].

Останалите проучени могили в централните части на Източните Родопи са от римската епоха. По време на натрупването те се разпределят по следния начин: от края на I - средата на II век - 7 могили от некропола при с. Пчеларово [36], от края на II - средата на III в. - 17 могили от некропола при с. Вишеград [37] и една при

кв. Гледка на гр. Кърджали [38] иот края на III - началото на IV - 2 от кв. Веселчани, гр. Кърджали [39] и 2 при с. Островица [40]. При разкопаването на тези могили са регистрирани различни типове гробни съоръжения - градени гробове, гробни ями, ограждания от камъни, погребални клади. Откритите гробове са със скромен погребален инвентар, изключение е находката от кв. Веселчани, която включва бронзови съдове и златен накит [41]. Погребалният обряд трупоизгаряне има превес над трупополагането.

От изложеното дотук се налага изводът, че в зоната на разпространение на източнородопските скални гробници, гробове и ниши практиката на подмогилно погребване се появява едва през късната желязна епоха и по-точно в началото на елинистическата. Проученият наскоро плосък некропол при с. Ковил [42] /Обр. 7/, както и находката от с. Доброволец [43] показват, че до края на I хил. пр. Хр. надгробната могила не успява да се утвърди като основно погребално съоръжение в този ареал. През римската епоха обичаят за натрупване на могили над гробовете се налага в погребалния ритуал, като успоредно с могилните продължава използването и на плоски некрополи /с. Студен кладенец/ [44].

Третият обособен район обхваща южните части на Източните Родопи. В орографски план той не се отличава особено от другите два. Изграден е изцяло от метаморфни скали - гнайси, шисти, амфиболити, които са значително тектонски напукани. Климатът е много добре изразен континентално-средиземноморски със зимен максимум на валежите [45].

Южните части на планината са сравнително най-слабо проучени. Наблюденията върху територията северно от българо-гръцката граница показват ниска концентрация на надгробни могили. При обхождания на южните склонове на Източните Родопи в гръцка територия са регистрирани няколко некропола от долмени в землищата на отдалечените едно от друго села: Руса, Котрония и Кила [46]. Некрополите заемат билата на удължени ридове, долмените са били покрити с малки каменни насипи с височина до 1,50 м и от 2 до 13 м, с очертани от крепиди периферии. В някои могили има по едно съоръжение, в други - повече. Долмените са изградени от по четири плочи-шисти и са били покрити с друга, те са еднокамерни, в отделни случаи с оформено преддверие, при някои върху пода също е поставена плоча. Някои от тях имат малък отвор, изсечен странично на източната къса стена [47]. В проучените долмени са открити глинени съдове, прешлени за вретено, глинени фигурки на птици и животни,

бронзови и железни фибули и други гробни дарове. Всички дарове са намерени в насипа извън гробните съоръжения [48].

Некропол от пет подобни долмени беше проучен в землището на с. Черничево, Крумовградско [49]. Те са изградени по същия начин като тези от гръцката част на Родопите /Обр. 8/.

Материалите, открити в долмените от Североизточна Гърция и Черничево отнасят изграждането и използването им в края на първия и през втория период на ранножелязната епоха. Тези паметници се отличават от долмените от Сакар, Странджа и североизточните части на Родопите по по-малките си размери, по материала, от който са изградени, и по ред конструктивни особености. Тези различия са достатъчно основание за обособяването на източнородопските долмени в отделен тип на тракийските долмени.

В една от могилите при с. Руса е открита зидана гробница с четириъгълен план, която вероятно представлява следващ етап от еволюцията на гробните съоръжения в района [50].

В южните части на Източните Родопи са проучени и две могилни елинистически гробници /Симбола [51], Долно Луково [52]/ /Обр. 9/. Тези гробници имат много общи белези: сходна планова схема - правоъгълна гробна камера и преддверие, към което води дромос от домени камъни, двускатно покритие, псевдоизодомен градеж с мраморни детайли, включени в него, богата стенна декорация от пояси и пана, изпълнени с цветна хоросанова мазилка. Гробница при с. Долно Луково се отличава с уникалната си пластична украса - конска глава, риба, звезда, полумесец, дискове, квадрати и правоъгълници, изсечени в най-долния ред мраморни плочи от стените. Камерата на тази до Симбола е снабдена с две гробни легла и е била затваряна с двойна мраморна врата.

В този район е изследван и един архаичен плосък некропол /Микро Дукато [53]/, находките от който илюстрират силното влияние на гръцките колонии по Егейското крайбрежие върху района.

Липсата на достатъчно данни не позволява да се даде оценка за интензивността на използване на надгробните могили в южната периферия на Източните Родопи в различните хронологически периоди. Известните досега некрополи от долмени и зиданите гробници подсказват за съществуването на здрава традиция в издигането на надгробни насипи през I-то хил. пр. Хр. Наличието в този район на скални гробници и ниши /Петрота [54]/ и плоски

некрополи /Микро Дукато/ не позволява да се смята обаче, че изграждането на могили е основна погребална практика през желязната епоха.

Очертаната нееднородност на погребалните обичаи в отделните части на Източните Родопи е най-ясно доловима през раннożелязната епоха. Докато в северните и източните предпланини през този период се практикува подмогилното погребване, в централните части са разпространени безмогилните скални мегалитни съоръжения - скални гробници и гробове и скални ниши, а в южните - долмените, покрити с невисоки могилни насипи. Необходимо е да се отчита и значението на природните дадености на различните области, които, без да имат определяща роля, обуславят използването на един или друг тип погребални съоръжения.

Установените различия в погребалните практики обаче не са съпътствани с отлики в другите аспекти на културата в района. Още от късната бронзова епоха в Източните и част от Западните Родопи се формира единен керамичен комплекс [55], общност в керамичното производство има и през двете фази на раннożелязната епоха за много по-широк ареал. Няма различия и в селищния живот в периода на II и I хил. пр. Хр. на територията на Източните Родопи. От друга страна от целия Родопски масив са известни еднотипни култови места, разположени на върхове, някои от които са били почитани през дълъг хронологически период, не рядко от късната бронзова до късната римска епоха.

Тези факти говорят, че през раннożелязната епоха процесът на консолидиране на тракийската народност в Източните Родопи е в напреднала фаза [56]. Различията в най-консервативните обряди - погребалните, вероятно са отражение на отмираща племенна нееднородност или локални етнически особености. През късната желязна епоха започва унифициране и на погребалните практики на населението на Източните Родопи, изразено в появата на надгробни могили в цялата територия, процес, който напълно завършва през римската епоха.

MOUND NECROPOLI IN EAST RHODOPE MOUNTAINS

G. NEHRJZOV (SUMMARY)

The statistical analysis of the registrated and explored mounds necropoli in East Rhodope mountains so far gives reason for outlining

the approximate boundaries of three regions, distinctive by the extent of density of sepulchral mounds and it also gives reason for putting the chronological frames of their use.

The first region comprises the Northern and Eastern parts of East Rhodope mountains area.

The explorations earned so far give reasons to believe that the concentration of burial mounds there is not lower than of the Maritsa valley and the mound burial is the main burial practice of Thracians population in this region during the whole [first] millenium B. C. and in the Roman epoch.

The central part of the East Rhodope mountains, comprising the catchment area of Arda river along its medial stream, is the region of occurrence of rock sepulchres, graves and bays which are the main sepulchral tombstones of Thracians inhabiting this region in the early iron age. Here the extent of density of mound necropoli is considerably lower than that which has been taken for an average one on the territory of the country.

In the region of occurrence of East Rhodope mountains rock megalithic monuments the practice of mound burial appeared in the beginning of Hellenic epoch and till the first millenium B. C. if didn't win recognition as the most popular one in this area. In Roman epoch the rite of acquisition of mounds on the graves established itself in the burial rite and flat necropoli were used together with me mound necropoli.

The third region comprises the southern parts of East Rhodope mountains which are comparatively the least explored. The lack of sufficient data doesn't allow the scientists to evaluate the intensity of use of burial mounds in the south periphery of East Rhodope mountains in the different chronological periods. The known necropoli of dolmens and flint and stone sepulchres suggest the existence of a stable tradition in die construction of tombstone mounds in the first millenium B. C. The existence of rock sepulchres and bays and flat necropoli doesn't give any reason to think that construction of burial mounds is the main burial practice in the iron age.

Though there are a lot of common features in many aspects of Thracian culture in East Rhodope region (village life, religions places, ceramic complex) the diversity of burial practices in the early iron age suggests the existence of local tribal differences in that area. In the late iron age the unification of the burial practices of the population of East Rhodope mountains begins - tombstone mounds appeared on the

entire territory, a process which is completed entirely in the Roman epoch.

БЕЛЕЖКИ

1. Китов, Г. „Долината на царете" в Казанлъшката котловина. - Анали, бр. 2-3, 1994, 47.

2. Китов, Г. Тракийските могили. - Thracia, 10, 1993, 46.

3. География на България, т. 3, Физикогеографско и социално-икономическо райониране, С., 1989, 146.

4. Велков, И. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932 - 33 год. - ИБАИ, XI, 1937, 120 - 123; Аладжов, Д. Селища, паметници, находки. Материали за археологическата карта на Хасковски окръг, 6, Хасково, 1974; Същият, Хасково в древността. Материали за археологическата карта на Хасковски окръг, 9, С., 1979; Аладжов, Д., Д. Балабанян, Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. - Thracia, VI, 1984, 185 - 235; Нехризов, Г., Ж. Величков, Теренни обхождания и сондажи в община Стамболово, Хасковска област. - АОР - 1989, Кюстендил, 1990, 180 сл.

5. Аладжов, Д., Д. Балабанян, Цит. съч., 208, обр. 23.

6. Tpiantaфиллоu, Д. Anaskaфн sta Pizia toy Ebpou. - ПАЕ, 1984 - 1, 1988, 95 - 106.

7. Филов, Б. Куполните гробници при Мезек. - ИБАИ, XI, св. I, 1937, 1 - 112; Велков, И., Цит. съч.

8. Аладжов, Д. Селища, паметници... 4, 21, 29; Аладжов, Д., Д. Балабанян, Цит. съч. 211, обр. 27.

9. Велков, И. Цит. съч., 131 - 133.

10. Аладжов, Д. Археологически вести. - Вести на Народния музей в Хасково, I, Хасково, 1965, 251. Аладжов, Д Д. Балабанян, Цит. съч., 210.

11. Филов, Б. Цит. съч., 7 - 79, 84 - 89; Велков, И., Цит. съч., 123 сл., 128 сл., 135 -142.

12. Филов, Б. Цит, съч., 79 - 84.

13. Миков, В. Произход на куполните гробници в Тракия. - ИАИ, XIX, 1955, II, 38 - 41, обр. 36, 12, 12а, 13.

14. Аладжов, Д. Археологически данни за ранното Средновековие в Източнородопската област. - Родопски сборник. П, 1969, 243 - 246.

15. Аладжов, Д. Селища, паметници ... 13; Същият, Археологически паметници в района на Стамболово, С., 1990, 5, 19.

16. Същият, Селища, паметници ... 5.

17. ΠΕΝΤΑΖΟS, E.D. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟS, 'Elafoxwpi. - ΑΡΧΑΙΛΟΓΙΚΟΝ DEΛTION. XPONIKA, 31. B, 2, 1976. 315, nin. 255.

18. Аладжов, Д. Тракийската гробница в с. Войводово. - Археология VIII, 1996, кн. 4, 52 - 56.

19. Велков, И. Цит. съч., 142 сл.

20. Аладжов, Д. А. Китанова, Разкопки на могила №1 в Хасково. Археология, XV, 1973, кн. 3, 70 - 83.

21. Младенова, Я. Надгробна могила при Ивайловград. - Археология, XIII, 1971, кн.4,38 - 52.

22. Аладжов, Д. Археологически паметници ... 5, 20 - 25.

23. Нехризов, Г., Ж. Величков, Цит. съч. 181.

24. Аладжов, Д. Цит. съч., 5, 20-25.

25. География на България ... 213 - 217.

26. Delev, P. Megalithic Thracian Tombs in South-Eastern Bulgaria. - Anatolica, XI, 1984, 28 sq, 38; Нехризов, Г., Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи. - Минало, I, 1994 кн. 2, 10.

27. Китов, Г. Цит. съч., 43.

28. Балкански, И. Тракийски могилен некропол в Пчеларово. - в. "Нов живот", бр. 115, 24. 11. 1968 г.

29. Дремсизова - Нелчинова, Ц. Тракийски могилен некропол /в./ край с. Вишеград, Кърджалийски окръг. - Археология, XXI, 1980, кн. 1,18 - 26.

30. Чапъров, Б. Маджаровската гробница. - МПК, XXV, 1985, кн. 4, 24 - 28.

31. Тази информация дължа на Георги Кулов, който пръв е извършил оглед на място и е заснел гробницата.

32. Проучвания на Д. Хаджиева и Г. Кулов през 1992 г., в които взе участие и автора.

33. Китов, Г. Куполните гробници при Равногор в Родопите. - Археология, XXXI, 1989, кн. 3, 28 - 41.

34. Герасимова, В., М. Русева, К. Кисьов. Непубликувани тракийски паметници от землищата на селата Брестовица и Първенец, Пловдивско. - ИМЮБ, XVIII, 1993, 63 - 78.

35. Наблюдения при теренни обхождания на автора.

36. Балкански, И. Цит. съч.

37. Дремсизова - Нелчинова, Ц., Цит. съч.

38. Дремсизова - Нелчинова, Ц., И. Балкански, Надгробна могила край с. Гледка, Кърджалийски окръг. - Археология, XV, 1973, кн. 3, 38 - 52.

39. Манова, Е., А. Андреев, Могилно погребение със златен накит от Кърджали. - МПК, VII, 1967, кн. 1, 15 - 17; Дремсизова - Нелчинова, Ц. Късноантичен некропол край Кърджали. - Археология, XXIX, 1988, кп. 1, 36 - 43; Кулов, Г., Г. Нехризов, Проучване на надгробна могила в кв. Веселчани, гр. Кърджали. - АОР - 1989, Кюстендил, 1990, 69.

40. Дремсизова-Нелчинова, Ц. Две тракоримски могили край с. Островица, Кърджалийско. - МПК, XII, 1972, кн. 3, 13-14

41. Манова, Е., А. Андреев, цит. съч.

42. Разкопки на Георги Кулов през 1992 г.

43. Материали от разрушен гроб с трупоизгаряне в урна, съхранявани във фонда на ИМ - Кърджали.

44. Кулов, Г., Г. Нехризов, Ж. Величков, Теренни обхождания и сондажи в община Крумовград, Хасковска област. - АОП 1989, Кюстендил, 1990, 182.

45. География на България … 217-219.

46. Triandaphillos, D.. Les monuments megalithiques en Thrace occidentale. - Pulpudeva, IV, 1984,145.

47. IBIDEM, 148 - 154, fig. 1 - 10; Moutsopoutos, N. Tourne'e au Rhodope du aid et a Samothrace. - Thracians and Mycenaeans, Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology Rotterdam, 24 - 26 September 1984, Leiden - Sofia, 1989, 247 sq., fig. 1 - 11.

48. Triandaphyllos, D., Op. cit.. 155, fig. 13 - 19.

49.Кулов, Г. Некропол от долмени при с. Черничево, Крумовградско. - ИМЮБ, XVIII, 1992, 47 - 62.

50. Triandaphyllos. D., Op. cit.. 152 - 154, fig. 11, 12,

51. ΠΕΝΤΑΖΟS, Ε.D. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟS, Sumbola. - ΑΡΧΑΙΛΟΓΙΚΟΝ DEΛΤΙΟΝ. ΧΡΟΝΙΚΑ. 31. Β, 2, 1976, 314, nin. 253.

52. Нехризов, Г. Тракийска гробница в Долно Луково. - Родопи, XXVIII, 1993, кн. 5, 10 сл.

53. ТРІАΝΤΑΦΥЛЛΟS, D. Αрхаiko nekrotaфeio stH DytikH OpakH. - annuario DELLA SCUOLA ARCHEOLOGICA DI ATENE, LXI, /n.s. XLV/, 1983, III, /1984/, l79 - 206.

54. Triandaphyllos, D. Les monuments megalithiques... 157 - 162, fig. 20 - 26.1

55. Nekhrizov. G. Late Bronze Age potery in the Eastern Rhodopes. - Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology No. 22, Prehistory Press, Madison, Wisconsin, 1995, 309 - 325.

56. Фол, А. Политика и култура в древна Тракия, С., 1990, 68.